

HOOFDSTUK

4

ERFGOEDPROJECTEN IN ALLE MATEN¹⁰

Erfgoededucatie in het secundair/voortgezet onderwijs

De kamers van onze leerlingen hangen vol posters van popsterren of voetballers, maar wie was het idool van hun oma? Hun vakantiefoto's doen hen verlangen naar de mooie zomermaanden, maar hoe reisden mensen vroeger? De sms-jes die ze dagelijks sturen zijn voor hen onmisbaar, maar hoe communiceerden verliefde koppeltjes pakweg vijftig jaar geleden? Een erfgoedproject biedt de kans om samen met de leerlingen in het verleden te duiken en een antwoord te formuleren op deze en een heleboel andere vragen. In dit hoofdstuk doen we uit de doeken hoe zo'n project bij heel wat vakken in het secundair/voortgezet onderwijs aansluiten kan vinden en geven we aanwijzingen en tips om het concreet aan te pakken.

Het hoofdstuk is opgevat als een praktische handleiding voor leerkrachten uit het secundair/voortgezet onderwijs die een erfgoedproject op touw willen zetten en daarvoor ideeën willen opdoen. Daartoe hebben we een groot aantal voorbeelden opgenomen. Maar ook wie 'gewoon' van plan is eens een keertje erfgoed in de les te integreren, bijvoorbeeld om leerstof in te leiden en te illustreren, kan wat volgt met vrucht lezen. En ook voor wie bepaalde vaardigheden wil aanleren, biedt dit hoofdstuk inspiratie. We zetten een aantal ideeën op een rijtje die bij de organisatie van grote en kleine erfgoedprojecten van pas kunnen komen. Voor beschrijvingen van concrete projecten verwijzen we naar hoofdstuk 5.

Eerst belichten we de voorbereiding en gaan we dieper in op de keuze van het erfgoed, de organisatie in de school en de afspraken met de erfgoedpartner(s). In een tweede deel schetsen we het ideale verloop van een project. Leraren kunnen uit een waaier van mogelijkheden een project samenstellen dat aangepast is aan de mogelijkheden van de klas, de leeftijd van de leerlingen, de tijd die ze aan het project willen besteden en het vak dat ze doceren.

4.1 Organisatorische aspecten

Een goede organisatie is het halve werk. Dat is zeker het geval voor succesvolle erfgoedprojecten. Om alles vlot te laten verlopen moeten er duidelijke afspraken worden gemaakt, zodat alle deelnemers weten waar ze aan toe zijn. In dit onderdeel zetten we de belangrijkste elementen voor het opzetten van een erfgoedproject op een rij. We besteden daarbij eerst aandacht aan de algemene benadering (open of gesloten?) en de keuze van het erfgoed. Vervolgens komen de planning binnen de school en de afspraken met de erfgoedpartners aan bod. In de praktijk vallen deze elementen vaak samen. Wat hieronder volgt, is dan ook geen strikt stappenplan, maar eerder een bundel ideeën die een erfgoedproject in goede banen moet leiden.

4.1.1 Gesloten of open?

Wie kiest voor een gesloten project, stuurt het verloop ervan. Door weinig initiatief aan de leerlingen te geven houdt de leerkracht de touwtjes stevig in handen en behoudt hij de controle op de uitwerking en de resultaten van het project. De leraar is degene die de vragen stelt, die aangeeft hoe daar een antwoord op kan worden gevonden en die elke leerling een vastomlijnde taak toekent. Een dergelijke aanpak is vooral aangewezen voor leerlingen die minder zelfstandig werken. Ook als er weinig tijd is, lijkt een gesloten aanpak een goede keuze omdat je als leraar de timing van het project beter kan inschatten en opvolgen.

Een andere aanpak is meer open. Wie daarvoor kiest, stuurt minder en ziet de uitkomst van het project eerder als een verrassing. Bij een open werkvorm geef je als leraar de leerlingen de vrijheid zelf te kiezen voor een bepaalde activiteit of een bepaald onderdeel van het project. Zij kunnen zelf de vragen stellen, bepalen zelfstandig hoe ze een antwoord willen zoeken en kiezen op welke manier zij hun resultaten willen presenteren. Deze autonomie kan hen extra motiveren, op voorwaarde dat ze niet aan hun lot worden overgelaten. Als organisator moet je hun structuur bieden en steeds klaar staan om vragen te beantwoorden. Als een echte coach ondersteun je het verloop van het project en bied je intensieve begeleiding. Houd er rekening mee dat deze werkvorm intensief is, maar dat hij bij de leerlingen vaak meer plezier en voldoening oplevert.

Uiteraard zijn de bovenstaande definities extremen. In werkelijkheid bestaan er gradaties in open- of geslotenheid. Als leerkracht moet je je positie in dat spectrum bepalen op basis van de beschikbare tijd en de mogelijkheden van de leerlingen. In het tweede deel van dit hoofdstuk geven we voor alle fasen van een project voorbeelden van de manier waarop leraren hun leerlingen meer vrijheid kunnen geven. Ze kiezen dan zelf welke delen van het project door de leerlingen autonoom kunnen worden ingevuld en over welke aspecten ze liever de controle behouden.

4.1.2 De keuze van het erfgoed

• De eigen omgeving als schatkamer

Succesvolle onderwerpen voor erfgoedprojecten liggen vaak voor het grijpen in de omgeving van de school. Natuurlijk kunnen leerlingen op uitstap gaan en kan je als leraar erfgoed integreren in een buitenlandse klasreis, maar vaak is dat niet nodig. Sterker nog, door de eigen leefomgeving als uitgangspunt te nemen identificeren de leerlingen zich makkelijker met het erfgoed en zijn ze vaak ook meer gemotiveerd. Dit gaat verder en dieper dan het one shot dat de occasionele uitstap of reis meestal is. Je gaat als leerkracht dan ook het beste op zoek naar zaken die leerlingen kunnen 'plaatsen', maar waar ze nooit bij stilstonden. Is de oude fabriek waar ze elke dag langsfietsen geen prachtig voorbeeld van industriële archeologie? Waarom richtte de landbouw zich in de streek op een bepaald gewas? Welk verleden schuilt er achter de kasteelruïne waar ze vroeger verstoppertje speelden? Misschien is het schoolgebouw zelf een monument of biedt het verhaal van het ontstaan en de groei van de stad interessante aanknopingspunten? Ook kerkhoven, abdijen of oude klasfoto's vertellen heel wat meer dan op het eerste gezicht lijkt.

Behalve materieel komt ook immaterieel erfgoed in aanmerking. Waar komt de plaatselijke lekkernij vandaan? Waarom wordt heilige X in de stad vereerd? Welke geschiedenis heeft de processie, kermis of jaarmarkt? Lokale gebruiken en het plaatselijke dialect kunnen in een project worden onderzocht en de leerlingen kunnen stilstaan bij het gebruik van voor- en achternamen in de streek. Hun vakantiefoto's vormen een mooi uitgangspunt om na te gaan hoe men vroeger vakantie 'vierde'. Ook de link tussen de huidige fuiven en de feestcultuur van vroeger is snel gelegd.

Omdat omgaan met erfgoed veel meer betekent dan stilstaan bij het verleden, is het aan te raden een thema te kiezen dat relevant is voor het heden en de toekomst. Misschien is er in de stad wel een debat aan de gang over een zinvolle (her)bestemming van een oud gebouwencomplex? Het kan voor de leerlingen een uitdaging zijn hun plaats in deze discussie te bepalen of zelf een nieuw idee te formuleren. Ook veranderende tradities of een evoluerend stadsbeeld zijn goede uitgangspunten. Zo roept de heraanleg van het marktplein vragen op over de inrichting van de vroegere markt en over de relatie tussen ruimtelijke ordening en het dagelijks leven. Kortom, wie de eigen leefomgeving met andere ogen gaat bekijken stoot als vanzelf op materiaal dat de leerlingen (en de leraar zelf!) kan verrassen.

• Gezocht: erfgoed met vakoverstijgende mogelijkheden

Het erfgoed dat stof voor een project levert, wordt niet in de eerste plaats gekozen omwille van zijn schoonheid. Belangrijker is dat het interessante en motiverende vragen kan oproepen. In die zin kunnen huwelijksportretten een boeiender project opleveren dan een schilderijtentoonstelling. Het is vooral belangrijk dat het erfgoed vanuit meerdere perspectieven kan worden benaderd, dat leerlingen er verschillende vakken bij kunnen betrekken en dat ze bij diverse leerkrachten te rade kunnen gaan. Zo wordt het een echt vakoverstijgend project. Dat bereik je vaak makkelijker dan men denkt.

Neem bijvoorbeeld een kerkgebouw. Behalve godsdienst komt ook geschiedenis er volop aan bod: vele prominenten liggen in de kerk begraven en er zijn tal van verwijzingen naar gilden en broederschappen. Leraren esthetica zullen oog hebben voor de schitterende glasramen of de sculpturen op de kapitelen. De leerkracht fysica ziet in het gebouw dan weer de toepassing van 'zijn' natuurwetten en kan er de lichtwerking, de constructie van de luchtbogen en de akoestiek bestuderen, terwijl de leraar wiskunde de architecturale verhoudingen van het monument berekent. Aardrijkskunde komt aan bod door de herkomst van het bouw-materiaal na te gaan en voor het vak muziek wordt het orgel onder de loep genomen of het oude gezangenboek van de kanunniken doorbladerd. En natuurlijk zijn de vakleerkrachten uit de bouw onder de indruk van het werk van hun voorgangers. De wijze waarop moderne noden aan verlichting, verwarming en sanitair zijn geïntegreerd, kan als voorbeeld dienen om de balans tussen conservatie en vernieuwing in monumenten te onderzoeken. Door met collega's te brainstormen ontdek je vast nog meer onverwachte invalshoeken; daar komen we in paragraaf 1.C.3. nog uitgebreid op terug. Het is de bedoeling dat de leerlingen uiteindelijk creatief met het onderwerp omgaan en dat het bij hen allerlei vragen oproept.

• Voorwaarden scheppen

Door met andere ogen naar de eigen omgeving te kijken en verrast te worden door het verhaal achter een alledaags verschijnsel, worden leerlingen aangespoord om nieuwe vragen te stellen. Hoe meer hoe beter, op voorwaarde dat de vragen ook beantwoord worden. Je moet als leraar dan ook nagaan of er voldoende mogelijkheden zijn om relevante informatie en antwoorden te vinden. Bestaan er boeken over het erfgoed die de leerlingen kunnen gebruiken? Is er een goede website? Staat hun misschien een bibliotheek ter beschikking of mogen ze archiefdocumenten bekijken? Kan je voor een onderzoek naar mode of interieurs beschikken over oude damesbladen? Zijn er mensen die geïnterviewd kunnen worden over hun voor- en achternaam, de straat waarin ze wonen, het beheer van een beschermd landschap? Kan je aan de hand van boeken een collectie oude familieportretten samenstellen? Is er meetapparatuur beschikbaar om de lichtwerking in een kapel, de stroomsnelheid van een rivier of de afmetingen van een landbouwperceel te bepalen? Zijn er voldoende microscopen waarmee de leerlingen het water uit de oude bron kunnen analyseren? Kunnen ze misschien gegevens opslaan door gebruik te maken van een fototoestel, een videoapparaat of een scanner?

Het is daarom van het grootste belang de behoeften voor het project te inventariseren en na te gaan wie dit materiaal kan leveren. Zo voorkom je teleurstellingen!

- **Een catchy titel zoeken**

Een stimulerende titel voor het project is een aanrader! Een goede titel maakt van het project een benoembare eenheid, een begrip waarmee iedereen zich kan identificeren. Dit motiveert en stimuleert veel meer dan een vaag idee dat enkel met moeilijke woorden kan worden uitgelegd. Vergelijk bijvoorbeeld 'De representatie van het gezin in de vroege fotografie' met een titel als 'Smile!' Laat de leerlingen zelf een vlotte, korte titel bedenken. Zo worden zij ook 'eigenaar' van het project.

4.1.3 Afspraken in de school

- **De duur en het tijdstip van het project**

Een belangrijke beslissing betreft de duur van het project: hoe lang zullen de leerlingen rond het erfgoed werken? Globaal genomen zijn er drie mogelijkheden:

- Een erfgoedproject kan in één les plaatsvinden of er kan een reeks lessen aan worden gewijd. Het kan in het kader van één vak of er kunnen vakoverschrijdende eindtermen mee worden beoogd. Om lestijd te besparen kunnen leerlingen opdrachten meekrijgen om thuis voor te bereiden of af te werken. Dit biedt het voordeel dat het lessenrooster niet doorbroken wordt. De leerlingen krijgen in dit scenario ook de tijd om langer over de zaak na te denken, waardoor ze vaak meer mogelijkheden ontdekken. Ook is het voor hen makkelijker om verbanden met de vakinhoud te leggen. Nadeel is dat de leerlingen voor elke les opnieuw gemotiveerd moeten worden en dat dergelijke beperkte projecten vaak niet vakoverschrijdend zijn. Bovendien werken ze meestal individueel en komt hun eigen creativiteit minder aan bod. Natuurlijk kan een leraar er ook voor kiezen om erfgoed in één les te integreren zonder er een langdurig project van te maken. Je kan erfgoed gebruiken als lesbegin, als voorbeeld of als praktische toepassing van de leerstof. Ook zonder project kunnen leerlingen een gedicht over de oude abdijruïne schrijven, een oud recept klaarmaken of de vleermuispopulatie in het fort bespreken.
- Een tweede mogelijkheid is de organisatie van een projectdag. Hoewel men vaak stelt dat deze tijdsperiode te kort is, bevat het vijfde hoofdstuk van dit boek toch voorbeelden van eendaagse activiteiten. Het is bij dergelijke projecten een goed idee om de oriëntatie en planning (zie onder 2.1. en 2.2.) vooraf te laten plaatsvinden, zodat de leerlingen de dag zelf sneller van start kunnen gaan.
- Tot slot behoort ook een projectweek of geïntegreerde werkperiode (GWP) tot de mogelijkheden. Dankzij zo'n intensieve aanpak kunnen alternatieve werkvormen aan bod komen en zijn er vaak meer mogelijkheden tot creativiteit en zelfstandig werk. Bovendien krijgen leraren de kans om hun leerlingen op een andere manier te leren kennen. Uiteraard moeten de voordelen van een projectweek blijven opwegen tegen de nadelen ervan, zoals het feit dat het lesritme wordt verstoord. Een geïsoleerde projectweek, los van het gewone schoolleven, kan soms worden opgevat als een extra'tje dat je snel weer mag vergeten. Erfgoedprojecten zijn géén vorm van vrijblijvend 'toerisme'. Ze bieden een goed instrument om vakoverschrijdende eindtermen te realiseren. Als de school (en dus ook de leerlingen) geen traditie heeft in het organiseren ervan, kan je het beste bescheiden beginnen en vanuit die beperkte ervaring groeien. Vooral bij het begin van het schooljaar kan een projectweek een uitstekend middel voor teambuilding zijn. Het is tot slot belangrijk de planning van het project af te stemmen op andere activiteiten die de school organiseert, zodat er geen overlappingsen met festiviteiten en excursies zijn. Anderzijds kan het juist interessant zijn om de projectweek kort vóór de opendeur te organiseren. Dan krijgen de bezoekers de resultaten ervan te zien.

- **Binnen of buiten de school?**

Een erfgoedproject kan binnen de school plaatsvinden. Er kan - bijvoorbeeld als aanzet van een project - een spreker worden uitgenodigd: een amateur-archeoloog die prehistorische resten komt tonen, een archivaris die uitleg geeft over een belangrijke verzameling, een bejaarde inwoner van de stad die over zijn jeugd komt vertellen. Daarnaast kan de leraar zelf het materiaal aandragen door de leerlingen een schilderij (of een foto of een verhaal...) te laten kiezen uit een zelf samengestelde verzameling. Of de leerlingen kunnen een voorwerp meebrengen dat naar hun eigen 'geschiedenis' verwijst; dat is dan hun 'erfgoedstuk'. Ze kunnen worden aangespoord om stil te staan bij familietradities en op zoek te gaan naar woorden, uitdrukkingen, recepten en gebruiken die thuis veel voorkomen. Hoe vieren ze feest en waarom doen ze dat zo? Vakantiefoto's kunnen het vertrekpunt vormen voor een onderzoek naar de reiscultuur en de inrichting van hun slaapkamer een aanleiding om dieper in te gaan op de relatie tussen architectuur en dagelijks leven. Ook de route van school naar huis kan als uitgangspunt dienstdoen: wat is hen daar opgevallen, waar weten ze (n)iets over, waar willen ze meer over weten? Ten slotte kunnen de leerlingen opzoekingswerk verrichten in de schoolbibliotheek of op het internet en zo monumenten, landschappen maar ook immaterieel erfgoed 'op een afstand' bestuderen.

Als de kans bestaat om met de leerlingen op stap te gaan en hen in contact te brengen met belangrijk erfgoed uit de streek, is dat aan te raden. Allereerst omdat er dan vaak nog meer mogelijkheden zijn dan binnen de schoolmuren. Bovendien is er dikwijls ook hulp mogelijk van de betrokken erfgoedinstellingen. Zij willen graag als leeromgeving of kenniscentrum fungeren en hebben wellicht al ervaring met projecten. Er moeten dan duidelijke afspraken met die erfgoedpartners worden gemaakt (zie verder onder 4.1.4.) Geen verloren moeite, want het directe contact met het erfgoed loont de moeite!

Veiligheid is een belangrijk aandachtspunt voor wie met de leerlingen op stap gaat. Zijn er bijvoorbeeld bepaalde risico's aan een bepaald bezoek verbonden? Zijn alle voorzorgsmaatregelen genomen? Zijn er leerlingen met bijzondere noden? Het vraagt wel wat tijd dit vooraf even in kaart te brengen, maar de veiligheid van de leerlingen komt uiteraard altijd op de eerste plaats.

- **Integratie van verschillende vakken**

Ook tijdens projecten kan je als leraar vakinhoudelijke doelstellingen realiseren. Als de maatschappelijke en cultuurhistorische betekenis van erfgoed centraal staat, komen vooral vakken als geschiedenis, Nederlands of godsdienst in aanmerking. Inzichten over het erfgoed zelf zijn dan het *doel*. Als je het erfgoed als *middel* beschouwt, zijn er veel meer mogelijkheden. Het functioneert dan als een didactisch instrument om vakinhoudelijke kennis te illustreren of er vaardigheden op toe te passen. Erfgoed leent zich zeer goed voor een dergelijke brede aanpak. Vanuit één concreet onderwerp kan je namelijk creatief links leggen naar verschillende vakgebieden. Zo leert een versterkte burcht niet alleen veel over middeleeuwse verdedigingstechnieken, maar vind je er ook broedplaatsen van uilen op zolder, kan je de constructie van de zoldering in kaart brengen of de Latijnse opschriften vertalen.

Met het oog op een succesvol vakoverstijgend project zou (bijna) elke leerkracht moeten proberen zijn vak in het erfgoed(project) te herkennen. Dit vergt heel wat creativiteit, wat bijzonder verfrissend kan zijn. Hieronder volgen enkele suggesties van inhouden en methodieken, maar een brainstorm met collega's levert vast nog veel meer ideeën op.

- **Geschiedenis en maatschappelijke vorming:** functie van erfgoed in heden en verleden. Belang van erfgoedinstellingen als archieven en musea en organisaties als UNESCO (werelderfgoed). Politieke implicaties van monumentenzorg. Ook: volkskunde, heemkunde, archeologie, militaire geschiedenis...
- **Godsdienst:** belang van kerk, moskee, synagoge, prehistorische steenkring... voor religie en zingeving. Elementen van volks- en bijgeloof. Feesten en processies, begrafenis cultuur...
- **Aardrijkskunde:** invloed van de mens op landschap en milieu. Invloed van de verkeersgeografische ligging op het ontstaan van een nederzetting. Traditionele teelt van gewassen t.o.v. hedendaags gebruik. Velden. Landmetingen. Herkomst van bouwmaterialen. Migraties. Eindproduct: een kaart, uitgestippelde route...
- **Nederlands:** verhalen en mondelinge geschiedenis. Sagen en stadslegendes. Geschiedenis van plaats- en familienamen. Invloed van monumenten of landschappen op gedichten en romans...
- **Plastische vorming:** kunstpatrimonium in musea, kerken en abdijen. Architectuur tussen schoonheid en praktisch nut. Invloed van monumenten en landschappen op kunstenaars. Eindproduct: tekeningen en maquettes, foto's...
- **Wiskunde:** architecturale vormen en verhoudingen. Praktische toepassingen. Berekeningen tijdens onderzoek (statistiek), cryptografie...
- **Fysica:** meting van licht- en geluidseffecten in een gebouw. Drukverdeling bij de bouw van een gewelf...
- **Informatica:** tekstverwerking. Beheren en toegankelijk maken van gegevens in een databank. Opstellen en onderhouden van een website...
- **Economie:** industriële archeologie: evoluties in de geschiedenis van een fabriek, verkoop van souvenirs tijdens een processie. Vraag en aanbod van bepaalde lokale producten. Invloed van

- Europese regelgeving op lokale culinaire specialiteiten (eenheidsworst of niet?)...
- **Biologie:** fauna en flora van een bepaalde site in kaart brengen, met daarbij ook uitgestorven of weggetrokken diersoorten. Water- en grondmonsters nemen om de samenstelling te achterhalen. Traditionele gebruiken om de landbouwproductie te verhogen versus hedendaagse chemische producten. Kruiden in de keuken en de geneeskunde...
- **Lichamelijke opvoeding:** geschiedenis van sport en spel...
- **Toerisme:** omgang met historische steden en musea. Toeristen interviewen. Eindproduct: toeristische brochure, wandel- en fietsroutes...
- **Voeding:** eetgewoontes en feestmenu's door de eeuwen heen. Recepten verzamelen, lokale culinaire traditie in kaart brengen. Eindproduct: een feestmenu.
- **Kleding:** evoluties in de mode. Uniformen, klederdracht. Traditionele stoffen en technieken. Eindproduct: modeshow..
- **Elektriciteit:** hoe werd vroeger elektriciteit opgewekt? Hoe werken de eerste elektrische huishoudelijke apparaten? De integratie van elektriciteit in een monument. Geluidstechniek en belichting. Eindproduct: plan voor de toevoeging van elektriciteit, reconstructie van een bepaald toestel...
- **Kinderverzorging:** hoe werd kinderopvang vroeger geregeld? Geschiedenis van het speelgoed en van de spelcultuur. Eindproduct: reconstructie van een oud spel...
- **Interieur:** de impact van de evolutie van elektrische apparaten (tv, wasmachine, koffiezet) op de inrichting van de huizen. Modes in de inrichting. Eindproduct: voorstelling van een retro-interieur...
- **Fotografie:** vakantie- en huwelijksfoto's, familieportretten, maar ook persfotografie en documentaire foto's...
- **Muziek:** volksmuziek, traditionele instrumenten. Impact beiaard op gemeenschap. Lokale liederen. Eindproduct: concert, dia-reeks met aangepaste muziek...

Behalve vakinhoudelijke doelen kunnen met erfgoedprojecten ook allerhande vakoverschrijdende eindtermen worden bereikt. De klemtoon ligt immers - met name in een 'open' project - op zelfredzaamheid. Het is dus zeker niet de bedoeling dat de leerlingen 'gewoon' een rondleiding krijgen in een museum. Een erfgoedproject is bij uitstek geschikt om informatievaardigheden te verwerven: hoe spoor je informatie op, hoe schat je de waarde van die informatie in, hoe neem je interviews af, hoe verricht je metingen, hoe gebruik je bibliotheken en raadpleeg je referentiewerken...? Tijdens het project en zeker bij de presentatie van de resultaten komt spreek- en schrijfvaardigheid van pas. Ook sociale vaardigheden, zoals samenwerken en communiceren, worden ingeschakeld. Tot slot leren de leerlingen het cultureel erfgoed en zijn beheerders kennen, en de betekenis ervan voor heden en verleden te waarderen.

Om het erfgoedproject niet volledig los te laten staan van de andere lessen worden de activiteiten het best zoveel mogelijk ingepast in de leerplannen. Biedt het erfgoed bijvoorbeeld mogelijkheden om een hoofdstuk te vervangen? Kan men met het project reeds verworven leerstof illustreren of vaardigheden toepassen? Misschien doet het erfgoed dienst als inleiding die later kan worden gebruikt om een bepaalde materie toe te lichten? De leerlingen vernemen in elk geval graag voor welk vak/welke vakken hun inspanningen tijdens het project 'meetellen'.

Omdat tijdens een project verschillende vakinhoudelijke doelen kunnen worden bereikt, is het zinvol met een aantal collega's een werkgroep op te richten die de organisatie ter harte neemt. Met een duidelijke planning en door een coördinator aan te stellen weten alle betrokkenen waar ze aan toe zijn en tot wie ze zich kunnen richten. Daarnaast is het vaak nuttig om een studiedag te organiseren voor alle leerkrachten van de school. Daarop wordt het project voorgesteld en komen vaardigheden aan bod die ook de leerlingen kunnen toepassen, zoals: hoe maak je een PowerPoint-presentatie? Aan welke voorwaarden moet een wetenschappelijke meting voldoen? Op die manier kan je vele collega's voor het project interesseren en waarschijnlijk zullen ze nog nieuwe ideeën aanbrengen.

• Financiële middelen

Uiteraard is het noodzakelijk vooraf een raming van de kosten voor het project te maken: welk materiaal moet er gehuurd of gekocht worden, wat zijn de vervoerskosten, zijn er bijkomende verzekeringen nodig...? Vervolgens rijst de vraag wie de kosten gaat dragen. Soms heeft de school een apart budget voor projectdagen, maar het kan ook nodig zijn een kleine bijdrage van de leerlingen te vragen. Omdat niet alle ouders even kapitaalkrachtig zijn, raden we aan te informeren of het evenement gesponsord kan worden. In sommige scholen zetten de leerlingen zelf een spaaractie op. Dat verhoogt hun betrokkenheid bij het project. Misschien kan je er zelfs subsidies voor aanvragen. Dergelijke extra fondsen moet je vaak enige tijd van tevoren aanvragen. Besteed in je aanvraag ruime aandacht aan een heldere formulering van je doelstellingen, de middelen en de duur van het project.

4.1.4 Afspraken met de erfgoedpartners

Een erfgoedproject organiseer je vaak niet alleen, maar in samenwerking met een of meer partners. Dat zullen in veel gevallen erfgoedinstellingen zijn, zoals archieven en musea, maar ook andere 'contactpersonen' komen in aanmerking. Er zijn 'inhoudelijke', maar ook logistieke en organisatorische partners. We hebben het hier vooral over de eerste categorie. Als de leerlingen bijvoorbeeld de wooncultuur in een wijk onderzoeken, zoek je het best partners bij de bewoners, zodat de buurt niet onvoorbereid met de leerlingen geconfronteerd wordt. Ook de directeur van de koekjesfabriek of de fotograaf die zijn collectie familieportretten ter beschikking stelt, moeten goed worden ingelicht over de doelstellingen en het verloop van het project.

In elk geval is het nuttig vooraf contacten te leggen om zo de mogelijkheden van het project te inventariseren. Ook als je uiteindelijk niet echt gaat samenwerken, kom je door samen te brainstormen waarschijnlijk op nieuwe ideeën: de partners - erfgoedinstellingen, betrokkenen, professionals... - kennen hun materiaal natuurlijk als geen ander. Ze kunnen wijzen op nieuwe vragen en bronnen, en inlichtingen verschaffen over het materiaal dat zij de leerlingen ter beschikking kunnen stellen. Wat de concrete bijdrage van de partner ook is, hij moet vooral de leerlingen coachen om zelf onderzoek te doen en antwoorden te vinden. Het is dus van het grootste belang dat hij geen antwoorden gaat 'voorzeggen', maar de leerlingen begeleidt bij het zoeken naar oplossingen!

• De partner(s) en/in het project

- In de eerste plaats moet de partner op de hoogte zijn van het doel van het project en van alle fasen, ook die waar hijzelf niet rechtstreeks bij betrokken is. Wat wil de school/de leraar met het project bereiken en wat is de rol van de partner daarin? Is het bezoek aan een koekjesfabriek bedoeld als inleiding op de problematiek van de Industriële Revolutie of vormt het onderzoek van de bedrijfscultuur de hoofdactiviteit? Zal de lokale fotograaf helpen bij de presentatie van de resultaten of vormt zijn collectie het uitgangspunt? Kunnen de resultaten van een onderzoek naar treinverkeer misschien in het lokale station worden tentoongesteld?
- Vervolgens ga je met de partner dieper in op zijn bijdrage. Om de leerlingen een interessant en passend aanbod te kunnen doen moet hij in elk geval een idee hebben van hun niveau. Welke vaardigheden hebben ze al verworven en over welke achtergrondkennis beschikken zij? Op basis van die gegevens kan bijvoorbeeld worden bepaald welk deel van de museumcollectie of het archief aansluit bij de kennis van de leerlingen en de doelstellingen van het project. Mogen de leerlingen in het atelier van de fotograaf experimenteren met fotografie of kunnen ze drie decennia huwelijksfoto's analyseren? Gaan ze in groepjes werken en in hoeverre hebben ze begeleiding nodig? En kunnen de leerlingen in de koekjesfabriek enkele werknemers interviewen en een stukje van het archief doornemen? Bestaat de mogelijkheid dat ze een videodocumentaire maken?
- Als de doelstellingen en de werkvormen duidelijk zijn, worden er afspraken gemaakt over het tijdstip waarop de leerlingen de partner kunnen ontmoeten. Komen ze op een vast moment langs of kunnen ze zonder afspraak binnen en buiten lopen? Komen de leerlingen in groepjes langs, is een geleid groepsbezoek verkieslijk, of wordt het een combinatie van de twee?

Ten slotte moeten er goede afspraken worden gemaakt over de bijdrage van de partner tijdens het project. Welke bewoners zullen aanwezig zijn tijdens het buurtonderzoek en welke burens stellen contact met de leerlingen minder op prijs? Moet de archivaris enkel een algemene introductie geven of wordt van hem verwacht dat hij de leerlingen helpt en hun vragen tijdens het onderzoek beantwoordt?

• Afspraken

Om het project vlot te laten verlopen raden we aan een duidelijke lijst met huisregels op te stellen. In overleg met de partner wordt kort en duidelijk omschreven wat de leerlingen wel en niet mogen doen tijdens het project. Bij voorkeur gaat het om concrete zaken, zoals de vraag of ze eten en drinken mogen meebrengen en waar ze dat kunnen gebruiken. Er zijn ook afspraken waar ze mogen werken en welke ruimtes niet toegankelijk zijn. Daarnaast is er informatie over het materiaal dat de leerlingen nodig hebben voor het project. Brengen ze zelf papier mee of stelt de partner dat ter beschikking? Mogen ze in het archief kopieën maken of is dat verboden? En hoe zit het met het gebruik van foto- en videoapparatuur? Welke mensen mogen de leerlingen interviewen en wanneer gebeurt dat het beste? Er wordt ook een contactpersoon aangeduid die hen te woord kan staan bij problemen of vragen. Bij het maken van de afspraken kan je ook nagaan of er voor de leerlingen niet een speciaal pasje kan worden gemaakt waarmee ze makkelijk in en uit kunnen lopen. Ten slotte staan in deze informatie de openingsuren van het archief, het museum of de fabriek en eventueel de website van de partner.

4.2 Een schets van een erfgoedonderzoeksproject

De volgende bladzijden willen inspiratie aanreiken aan wie met de leerlingen een (uitgebreid) onderzoeksproject op touw wil zetten. Hun kernactiviteit bestaat dus uit het voeren van een echt onderzoek, wat niet betekent dat dit niet op een spontane of creatieve manier kan worden aangepakt. Grosso modo kan men stellen dat een project - klein of groot, gestuurd of niet - uit vijf fasen bestaat:

- **de oriëntatiefase:** wat is het probleem? Wat willen jullie te weten komen?,
- **de planning:** hoe vinden we een antwoord? Hoe pakken we dit aan?,
- **het onderzoek zelf:** naar welke informatie zijn we precies op zoek? Waar kunnen we ze vinden? Wie kan ons daarbij helpen?,
- **de presentatie van het resultaat:** wat is het antwoord? Hoe brengen we het aan bij anderen?,
- **de evaluatie:** wat hebben we geleerd?

Je kan de fasen over meerdere dagen spreiden of op één dag concentreren. Je hebt ook de keuze welke fase meer aandacht krijgt en in welke mate de leerlingen de vrijheid krijgen om zelfstandiger te werken. Ook een afwisseling tussen eerder open en eerder gesloten fasen van een project is mogelijk. Kortom, hier ontvouwt zich een brede waaier van mogelijkheden. Wat volgt biedt daar een staalkaart van.

4.2.1 Oriëntatiefase

Each project starts with an introduction. The pupils will be introduced to the heritage they are going to study. The aim of this phase is to get the pupils to look at heritage in a different way. They will be stimulated to ask questions about the meaning and the value of it and to list the possibilities of the project in order. This phase can be completed either at school or at the premises of possible heritage partners. In a short project, the orientation can take place beforehand, before the actual project day.

• *Surprise!*

Een erfgoedproject begint het beste met een verrassende start die bekend erfgoed in een ander licht plaatst. Vertrek daartoe vanuit een vertrouwd gegeven: het oude gebouw waar leerlingen langsfietsen op weg naar school, de plaatselijke lekkernij, de posters van idolen op tienerkamers... Leerlingen staan doorgaans niet stil bij deze dagelijkse dingen, maar er wordt hen nu gevraagd op een andere manier naar de fenomenen te kijken. De achtergronden ervan zijn immers verbazend: het oude gebouw is eigenlijk een 19de-eeuwse fabriek met een boeiende geschiedenis, de lokale lekkernij gaat volgens de traditie terug op een spannende legende, het tieneridool is maar een van de vele idolen die mensen in de loop der geschiedenis hebben aanbeden. Wat maakte hen zo bijzonder?

Helemaal mooi is een 'positief trauma' (zie hierover ook blz. 29): de leerlingen worden in dat geval doelbewust van hun stuk gebracht door de confrontatie met iets wat ze absoluut niet verwachten. Daartoe mag je best wat brutaal te werk gaan, want je moet hun gevoel aanspreken en verontwaardiging wekken! Dat kan bijvoorbeeld door 19de-eeuwse foto's te tonen van gehandicapten als circusattractie of grote menselijke rampen als uitgangspunt te nemen. Zo'n positief trauma moet goed worden voorbereid.

Als er weinig tijd is, kan de keuze vallen op een leergesprek, dat bijvoorbeeld wordt opgebouwd aan de hand van een voorwerp dat leerlingen mee naar school brengen. In een project met meer tijd is een uitgebreider oriëntatie mogelijk. De thematiek kan worden voorgesteld aan de hand van bijvoorbeeld een film (problematiek Industriële Revolutie, hofcultuur...). Het uitgangspunt kan ook een bezoek aan de erfgoedinstantie zijn, een eerste speurtocht op de site, een teken- of fotografieopdracht... Waar de keuze ook op valt, doel is dat de nieuwsgierigheid wordt geprikkeld! Als de belangstelling eenmaal gewekt is, is het niet meer zo moeilijk om leerlingen creatief met het erfgoed aan de slag te laten gaan.

• *Vragen stellen*

In een ideaal project werkt de oriëntatiefase zo inspirerend dat leerlingen 'als vanzelf' aan het werk gaan. Het erfgoed is dan echt hun zaak geworden. Omdat ze er in zo'n geval spontaan hun gevoelens en opvattingen over willen uiten, worden klassieke vragen overbodig. Maar als ze minder zelfstandig zijn en als het project toch tot een onderzoek moet uitgroeien, blijft het een mogelijkheid hen op een georganiseerde manier vragen te laten stellen.

Je kan hen daarvoor het beste eerst laten brainstormen, bijvoorbeeld in kleine groepjes. Ze krijgen de opdracht vrij te associëren en de woorden of vragen die in hen opkomen op een groot blad te noteren. Ze hoeven zich daarbij niet te beperken. Belangrijk is wel dat ze niet alleen hoe-vragen stellen, maar ook nadenken over het *waarom*. Dus niet alleen: hoe werden de huizen vroeger ingericht, maar ook: waarom gebeurde dat zo? (Een voorbeeld: de opkomst van de tv leidde tot een radicale herschikking van de

woonkamer: alle meubels werden op het nieuwe toestel gericht.) Ten slotte is het de bedoeling dat de leerlingen niet alleen stilstaan bij de rol van het erfgoed in het verleden, maar dat ze ook nadenken over de betekenis ervan voor het heden en de toekomst.

Een brainstormsessie kan het uitgangspunt zijn om de leerlingen te 'sturen' en vragen te selecteren. Het is immers onmogelijk om aan al hun vragen aandacht te besteden. Daarom is het nodig grenzen af te bakenen en te bepalen op welke vragen wel en op welke niet zal worden ingegaan. Samen met de leerlingen worden hoofd- en deelvragen onderscheiden en, uitgaande van de kennis van de leerkracht, verder afgegrensd. Als de vraagstelling te ruim wordt of de zoektocht naar het antwoord te complex, haken leerlingen sneller af. Een beperking van de omvang is ook daarom noodzakelijk voor een goed project.

Vervolgens kiezen de leerlingen welke vraag ze tijdens het project willen uitwerken. Zorg ervoor dat ze parallel in groepjes werken en niet allemaal tegelijk aan dezelfde vragen werken: het is meer motiverend met een klein stukje van de puzzel bezig te zijn en dat tijdens een afsluitende presentatie aan de anderen te tonen (zie punt 4.2.4.) dan allemaal afzonderlijk op hetzelfde resultaat uit te komen. Laat de leerlingen een eerste, tweede en derde keuze opgeven om discussies over de taakverdeling te vermijden. Op basis van hun voorkeuren verdeel je ze in kleine groepjes. Baken de vragen die elk groepje zal oplossen duidelijk en concreet af in hoofd- en deelvragen. Bij een zeer breed project, waarbij ook collega's van andere vakken betrokken zijn, kunnen de groepjes een eigen begeleider krijgen. Zo kan de leraar fysica helpen bij de meting van de lichtinval in een gebouw, terwijl de leraar zedenleer een groepje kan begeleiden dat de betekenis van een monument wil onderzoeken.

Als de leerlingen zelf vragen stellen, zoals we hierboven schetsen, spreken we van een open werkvorm. Is er tijdgebrek of zijn de leerlingen (of de leraar!) er niet klaar voor, dan kan deze fase meer gestuurd verlopen. Ze kiezen in dat geval vragen die de leraar voorlegt en kunnen nog altijd zelf bij een hoofdvraag deelvragen formuleren.

• *Basiselementen meegeven*

Een derde belangrijk onderdeel van de oriëntatiefase zijn duidelijke afspraken om iedereen - leerlingen, leraren, erfgoedpartners - goed te laten samenwerken. Het is daarom zinvol aan het einde van deze fase de basiselementen van het project op een rij te zetten. Zorg ervoor dat de leerlingen op de hoogte zijn van het doel van het project, bij voorkeur door hen dat zelf te laten formuleren. Daarnaast kunnen ze ook hun eigen inbreng in de verschillende fasen bepalen. Stimuleer hen om hun opdracht zo duidelijk mogelijk te formuleren en alle onderdelen concreet aan te geven. Duidelijkheid over de fasen die ze kunnen doorlopen is noodzakelijk. Halfweg in het project opeens met een nieuwe opdracht komen aanzetten, kan verwarring zaaien.

Als ze niet zelf op zoek gaan naar bronnen (zie 4.2.2.), geef dan het materiaal dat ze kunnen gebruiken op. In elk geval is het nuttig dat de leerlingen op de hoogte zijn van alle fasen van het project en dat er een timing wordt bepaald: hoeveel dagen of uren worden er uitgetrokken voor een bepaalde fase? Geef ook aan hoe en door wie ze in de verschillende fasen begeleid worden. De leerlingen vernemen uiteraard ook graag voor welk vak of welke vakken hun inspanningen zullen 'meetellen'.

Al deze afspraken kunnen op papier worden gezet en als draaiboek aan de leerlingen worden bezorgd. Dat kan verder belangrijke (internet)adressen en telefoonnummers bevatten en verwijzingen naar literatuur met meer informatie. Een dergelijk bundeltje is voor de leerlingen een stevig houvast tijdens het project, maar onontbeerlijk is het niet.

4.2.2 De planning

Als het erfgoed aan de leerlingen is voorgesteld, gaan ze aan de slag. Ze kunnen daartoe zelf een activiteit kiezen. In veel gevallen gaat het daarbij om een onderzoekje dat een antwoord op een vraag moet opleveren, maar noodzakelijk is dat niet. Je kan het project ook spontaan en creatiever opvatten en de leerlingen vragen om hun gevoelens of opvattingen over het erfgoed 'anders te gaan uiten'. Misschien willen ze een gedicht maken of onrecht in pakweg een collage aanklagen. Geef hun de vrijheid om te kiezen en laat het project de kans om te groeien.

Toch is bij de uitvoering een goede planning nodig. Je kan er dan ook voor kiezen om daar wat extra tijd aan te besteden. Doel van deze fase is de leerlingen informatie te leren zoeken en hen in functie daarvan met de mogelijkheden van verschillende media te laten kennismaken. Idealiter stellen ze zelf een stappenplan op, maar de praktijk leert dat een dergelijke zelfstandige planning eerder is weggelegd voor oudere leerlingen met ervaring in projectwerking. In elk geval moet je ze in deze fase structuur bieden en ideeën en inspiratie aanreiken. Door voortdurend overleg met de leerkracht kan deze fase voor de leerlingen bijzonder stimulerend zijn en ook goede resultaten opleveren. Meer dan ooit is de leraar een coach die hen moet inspireren om hun grenzen te verleggen. Het belangrijkste is dat de leerlingen zelf aan de slag gaan. Zelfs als ze dat niet efficiënt doen, veel zijpaden inslaan, tijd verliezen of zelfs mislukken heeft dat zin. Op die manier ontdekken ze zelf wat een goede aanpak betekent en wordt het hen niet opgelegd.

• *Inspiratiebronnen en media*

Het is intussen duidelijk: een erfgoedproject betekent voor de leerlingen vaak dat ze zelf aan onderzoek doen en naar een eindproduct streven (zie 4.2.4.). Zo'n product kan 'voorgescreven' zijn, maar je kan de leerlingen ook vrij laten kiezen. Bij die laatste optie is het handig dat de leerlingen hun doel al tijdens de planning bepalen. Het product bepaalt immers voor een groot deel welke soort gegevens ze willen verzamelen. Als ze een maquette van een fabriek willen bouwen, zullen ze anders te werk gaan dan als ze een eenakter schrijven over het leven van de fabrieksarbeiders. Maar ook bij meer spontane en creatieve projecten zijn er inspiratiebronnen nodig en zullen de leerlingen daarnaar op zoek gaan.

Als ze hebben uitgemaakt welke soort informatie ze nodig hebben, bepalen de leerlingen welke bronnen deze gegevens zullen leveren. Zoals we in de vorige paragraaf benadrukten, inventariseer je als leraar vooraf welke bronnen de leerlingen voor hun onderzoek kunnen gebruiken. Tijdens het project helpt het als je op de hoogte bent van de bronnen die ze willen raadplegen. Vraag hen dus waar ze informatie gaan zoeken of al gezocht hebben. Ze moeten namelijk inzien dat niet alle informatie van even groot belang is voor hun specifieke vragen. Bepaalde media zijn meer geschikt dan andere. Leerlingen blijven bijvoorbeeld vlug steken bij het internet en zijn teleurgesteld als hun zoekterm niets oplevert. Wijs hen op de mogelijkheden van de bibliotheek of het archief. Of stuur hen op pad om informatie te verzamelen op basis van interviews, metingen, registraties op video of geluidsband. Zo kan je voorstellen dat de leerlingen zelf foto's maken van graffiti in plaats van zich te baseren op internetsites met maar weinig informatie over de ruimtelijke context van de opschriften. Houd daarbij rekening met de omstandigheden: een plan om toeristen te interviewen loopt op niets uit als het project buiten het toeristische seizoen valt. In dat geval is het beter het gastenboek (zowel reëel als virtueel) door te nemen. Door vooraf over dergelijke zaken te overleggen voorkom je dat de leerlingen moedeloos worden.

Je kan ze inspireren door eerst een overzicht van mogelijke bronnen te geven en door samen een concrete vragenlijst op te stellen: welk deel van het museum ga je bekijken? Wie ga je interviewen en welke vragen ga je stellen? Wat wil je gaan fotograferen? Wat wil je opmeten? Waar ga je dat doen en hoe? Als er weinig tijd is of als er meer sturing nodig is, kunnen de leerlingen de bronnen ook opgelegd krijgen, maar dan missen ze een kans om na te denken over de voor- en de nadelen van verschillende media voor hun specifieke vragen.

• *Planning*

De keuze van de bronnen en van de wijze waarop het eindresultaat wordt gepresenteerd geeft aanleiding tot het opstellen van een concrete planning: hoe kunnen de leerlingen aan de slag? Vraag hun een lijst te maken van de benodigdheden voor hun onderzoek en voor het eindresultaat. Hoe zullen ze gegevens verzamelen en bewaren (opschrijven, opnemen, foto's maken)? Hoe zullen ze de vondsten presenteren? Moet er materiaal gereserveerd worden (een scanner, videoapparaat, microscoop)? De openings-

uren van een erfgoedinstelling kunnen beperkt zijn en er moeten afspraken gemaakt worden met de geïnterviewden. Kortom: de leerlingen stellen een stappenplan op. Ze overleggen wat ze eerst gaan doen en wat daarop volgt. Spreiden ze de werkzaamheden over verschillende dagen? Wanneer zal welk onderdeel plaatsvinden? Wanneer beginnen ze aan het eindproduct? Hoe worden de taken over de groepsleden verdeeld en wat wordt er van elk lid verwacht?

Het opstellen van zo'n stappenplan is geen eenvoudige zaak en vergt intensieve begeleiding. Constante feedback is noodzakelijk: de leerlingen kunnen immers steeds een beroep doen op de leraar. Maar als de planning goed in elkaar zit, kunnen ze zelfstandig aan de slag. Tijdens grondig overleg met de leerlingen moet je als leraar-coach de haalbaarheid van hun stappenplan nagaan en eventueel veranderingen voorstellen. Let op de timing en ga na of alle praktische afspraken ook zijn gemaakt. Vraag ook aan alle leden van de groep of ze akkoord gaan met de planning, om ruzies te voorkomen. Zorg dat het aan het eind van deze fase voor de leerlingen duidelijk is welke gegevens ze zoeken, waar ze die kunnen vinden en hoe ze die zullen opslaan en presenteren.

4.2.3 De kernactiviteit: het onderzoek

Er zijn erfgoedprojecten in alle maten en gewichten. Maar, zoals we al zeiden, de kern bestaat vaak uit een klein onderzoekje. Door de leerlingen zelf aan de slag te laten gaan bereik je met zo'n project verschillende doelen: ze leren informatie selecteren, de waarde ervan bepalen, de juistheid van hun gegevens controleren, het nut voor hun vraagstelling nagaan, gegevens interpreteren. Al deze onderzoeksvaardigheden kunnen tijdens een project worden aangeleerd.

Het concrete verloop van de onderzoeksfase hangt samen met de presentatie van het eindresultaat: voor een krantenartikel gaat men anders te werk dan voor het maken van een website of een lied. Ook de leeftijd speelt een rol: men kan een project voor 13/14-jarigen speelser aanpakken, bijvoorbeeld door de gegevens in de vorm van een speurtocht te laten zoeken of door de leerlingen een spel te laten spelen. In het algemeen gesproken zijn de volgende stappen steeds aanwezig.

• *Verzamelen, selecteren en ordenen van gegevens*

In de eerste plaats verzamelen de leerlingen gegevens. Daar zijn vele manieren voor. Ze kunnen eropuit trekken met een videorecorder, bandopnemer of fototoestel. Ze kunnen metingen verrichten en de resultaten noteren. Een andere opdracht kan inhouden dat ze oude kranten of tijdschriften doorbladeren op zoek naar het beeld van de vrouw in advertenties voor stofzuigers of dat ze mensen interviewen over de spelletjes die zij in hun jeugd speelden. Wat de concrete activiteit ook voorstelt, het werk resulteert in een reeks gegevens in een min of meer ruwe vorm.

Na het verzamelen bepalen ze welke informatie ze willen gebruiken en wat van minder belang is. Met het oog op een selectie ordenen en beschrijven ze hun gegevens. Dat gebeurt vaak in teksten: de route van een processie, het recept van een traditioneel gebak, het idool van oma... Het ordenen van materiaal kan ook in cijfers gebeuren: hoeveel procent van de ondervraagde toeristen vindt monument X belangrijk? Welke voornaam kwam in het bejaardentehuis het meest voor? Ook de resultaten van een geluidsmeting in een kerk, de dieptemeting van een waterput of de snelheid waarmee het water in een rivier stroomt worden uitgedrukt in cijfers. Je kan tot slot een verzameling afbeeldingen aanleggen. Een voorbeeld: de meest voorkomende reclames van stofzuigers in verschillende periodes. Aan de hand van deze verzameling kan de evolutie in de voorstellingen onder woorden worden gebracht.

Het is hoe dan ook belangrijk dat de leerlingen de gevonden gegevens in kaart brengen voor ze verdere conclusies trekken. Je kan ervoor kiezen om hen deze beschrijving te laten maken aan de hand van een gedetailleerde vragenlijst die je samen opstelt - bijvoorbeeld: wie is de architect van het gebouw? Wanneer werd het monument gebouwd? Waar diende het voor? - maar je kan hen ook vrij laten. In dat laatste geval is goede feedback noodzakelijk. De leerlingen kunnen pas echt tot interpretatie overgaan als ze over goede basisinformatie beschikken.

• *Interpretatie, context en verwerking van het materiaal*

Na het verzamelen en ordenen van het materiaal is het tijd om gegevens te interpreteren en conclusies te trekken. De leerlingen stelden bijvoorbeeld vast dat stofzuigerreclames veranderd zijn: eerst hanteerden keurige huisvrouwen de stofzuiger terwijl er een pasgebakken taart op het aanrecht stond te dampen. Later werden de stofzuigsters afgebeeld als succesvolle carrièrevrouwen en benadrukten de teksten dat dit nieuwe toestel alles snel deed gaan. Waarom is dat zo? Waarom koos de schilder voor dat bepaalde

onderwerp en volgt de processie die bepaalde route? Waarom was een bepaalde voornaam erg populair in de jaren 1950? Waarom stroomt de rivier op die plaats sneller? Waarom koos men in dat monument voor die geluidsversterking? Waarom groeit dat plantje hier?

Om dergelijke vragen te beantwoorden gaan de leerlingen op zoek naar de bredere context waarin hun gegevens zijn ingebed. De toename van het aantal werkende vrouwen vanaf de jaren 1960 verklaart veranderingen in de stofzuigerreclames. De iconografie van een mythe uit de Oudheid kan je pas begrijpen als je de mythe zelf kent en weet hoe kunstenaars haar in de loop der tijd hebben verbeeld... De manier waarop interieurs werden en worden ingericht, houdt verband met aspecten als verwarming, elektriciteit, tv... Het is voor leerlingen vaak erg moeilijk om de context op eigen houtje te vinden. Daarom moeten ze bij de leraar terecht kunnen voor suggesties en tips. Ze krijgen daarbij uiteraard de mogelijkheid om zelf hypothesen aan te dragen en als leerkracht stimuleer je ook nieuwe verklaringen en help je hen bij het zoeken naar materiaal.

Als de leerlingen creatief met het materiaal omgaan, is hun interpretatie meer persoonsgebonden. Voor een eenakter over het leven van de marktkramer hebben ze uiteraard een zekere context nodig, maar de interpretatie van dat leven blijft toch vooral hun eigen zaak. Hetzelfde geldt voor een creatieve modeopdracht waarbij leerlingen zich door kledij uit de jaren 1930 laten inspireren: laat de interpretatie in dat geval maar aan hen over!

Ten slotte gaan de leerlingen ook na welk materiaal ze willen gebruiken voor de presentatie van hun resultaten en hoe ze dat zullen doen. Gaan ze een grafiek of tabel maken als illustratie bij een artikel? Gaan ze op zoek naar mooie beelden voor een video-presentatie? Welke geluidsfragmenten willen ze opnemen voor hun hoorspel? In welke volgorde willen ze hun argumenten zetten? Welke informatie hebben ze nog nodig, waar kunnen ze er nog naar op zoek?

• Infomomenten

Het is in deze fase noodzakelijk goed op de hoogte te blijven van de werkzaamheden. Door de vorderingen op de voet te volgen kan je als leraar op tijd bijsturen, nieuwe ideeën aanreiken of verder stimuleren. Voor de leerlingen zelf vormt een dagelijks infomoment een kans om aan zelfevaluatie te doen. Ze kunnen uit de doeken doen wat ze al gedaan hebben, signaleren wat niet zo goed ging en aangeven wat ze nog kunnen doen om resultaten te behalen. Omdat leerlingen en leerkrachten van fouten kunnen leren, is het niet erg als een bepaalde stap niet goed verliep. Integendeel, dit moet een aanleiding zijn om na te gaan waarom een bepaalde strategie niet heeft gewerkt en hoe ze dat in het vervolg beter kunnen aanpakken.

Of de evaluatie nu klassikaal plaatsvindt of in een klein groepje, het is een uitgelezen kans om bij te leren. Een handig hulpmiddel om de leerlingen over hun eigen werkwijze te laten nadenken is een logboek dat ze tijdens hun onderzoek bijhouden. Daarin staan algemene vragen als: welke stappen hebben jullie gezet? Wat ging er goed, wat vlotte minder en waarom was dat zo? Hoeveel tijd heeft het gekost? Welk materiaal heb je nu verzameld? Hoe ver sta je al in de ontwikkeling van je product? Wat is de volgende stap?

4.2.4. De presentatie van de resultaten

Het ultieme doel waar de leerlingen gedurende kortere of langere tijd naartoe werken is de presentatie van de resultaten. (Hiermee is uiteraard niet gezegd dat ook *het proces* niet bepalend is voor de educatieve waarde van een project!) In deze fase wordt van hen verwacht dat ze hun gegevens bij een breder publiek bekendmaken. Presentatievaardigheden, waaronder schrijf- en spreekvaardigheid, komen daarbij van pas. Na een lang project, zoals een projectweek, is het erg stimulerend dat er een groot afsluitingsevenement wordt georganiseerd waarop alle groepen leerlingen samenkomen en hun resultaten voorstellen. Dat kan een tentoonstelling zijn, een namiddag waarop toneelstukken worden opgevoerd, de publicatie van een krant, een website die voor iedereen beschikbaar is... Ga ook na of de leerlingen misschien op de lokale radio of tv over hun project mogen vertellen. Waar de gezamenlijke keuze ook op valt, het is voor leerlingen bijzonder motiverend hun resultaten aan een bredere groep te presenteren, en niet alleen aan de betrokken leerkracht die hun vondsten van een cijfer voorziet. Een tastbaar resultaat, dat ze ook aan hun ouders, familie, medeleerlingen, buurtbewoners, projectmedewerkers enz. kunnen laten zien, is zoveel leuker!

• Mogelijkheden

Voor de presentatie van een project zijn er 1001 mogelijkheden, van klassiek (een werkstuk) tot hypermodern (een website), van wetenschappelijk (een grafiek) tot artistiek (een schilderij) en alles wat daartussen ligt. De keuze voor een bepaald product en een bepaalde vorm kan van de leerlingen zelf komen. Het is in dat geval aangeraden om hun keuze te begeleiden en inspiratie aan te reiken die rekening houdt met het materiaal dat ter beschikking staat: zonder scanner is het moeilijk om een mooie website te maken! Bij de meer gestuurde projecten kan de leraar het resultaat voorschrijven, wat niet wil zeggen dat men moet terugvallen op een klassiek werkstuk.

- De leerlingen kunnen kiezen voor een presentatie in geschreven vorm: een krantenartikel, een rapport een column voor een tijdschrift... Ze kunnen het ook creatiever aanpakken: een script voor een film, een toneelstuk, een gedicht over het erfgoed. Of ze kunnen ervoor kiezen om een toeristische brochure samen te stellen of wervende teksten voor een reclameboekje te leveren.
- De resultaten kunnen ook in gesproken vorm worden gepresenteerd. Laat de leerlingen bijvoorbeeld een toneelstuk opvoeren of een rollenspel organiseren waarin bijvoorbeeld de voor- en tegenstanders van het behoud van een monument aan het woord komen. Ze kunnen hun ouders rondleiden in het museum dat ze hebben bezocht of een kort optreden in een radioprogramma maken. Ook een spannend hoorspel of een inspirerend lied behoren tot de mogelijkheden!
- Ten slotte kunnen de leerlingen eerder visueel werken. Ze maken een video over de geschiedenis van de koekjesfabriek of een tentoonstelling van oude reclames of trouwfoto's. Ook maquettes en kaarten kunnen een mooi resultaat van het project zijn, net als kledij geïnspireerd op oude modes of de bereiding van een lokale specialiteit. Ze kunnen ook een tekening, schilderij of beeld maken naar aanleiding van een erfgoedproject, of een stripverhaal tekenen waarin het erfgoed een belangrijke rol speelt.

Het is in elk geval een goed idee met collega's te overleggen wat een interessante presentatie van het project kan zijn.

• Begeleiding

Ook in deze fase is begeleiding noodzakelijk. Je kan ook hier met voortgangsgesprekken en eventueel met een logboek werken. Op die manier zorg je ervoor dat de leerlingen de vooropgestelde timing halen! Spreek met collega's af wie welke vorm van presentatie gaat begeleiden. Zo kan de leraar Nederlands in de eindfase van een project nuttige tips geven over schrijfstijl en argumentatieopbouw, terwijl de leerkracht plastische opvoeding misschien beter geplaatst is om te helpen bij het maken van illustraties. Het interessante aan een vakoverstijgend erfgoedproject is net dat verschillende vakleerkrachten vanuit hun eigen kennis en ervaring de leerlingen kunnen ondersteunen.

4.2.5 De evaluatie: feedback en dank

Met de Grote Presentatie wordt het project feestelijk afgerond. De leerlingen gaan naar huis en de projectboeken worden gesloten... Een dergelijk abrupt einde zou een gemiste kans zijn. De ervaring die tijdens het project is opgedaan mag niet verloren gaan. Sommige zaken gingen erg goed en verdienen een pluim, maar andere verliepen moeizaam of leverden misschien zelfs grote problemen op. Om in een volgend project dergelijke problemen te voorkomen is het van belang dat er een evaluatie komt waarin de deelnemers aan het project hun mening geven. De krachtlijnen die daaruit naar voren komen kunnen helpen om komende projecten beter aan te pakken.

In de eerste plaats moeten de leerlingen de kans krijgen hun mening over het project te geven. Wat vonden ze van het thema? Sloot het aan bij hun interesses? Vonden ze het verrassend of kon het hen niet echt boeien? Hebben ze zelf een idee voor een volgend project? Belangrijk is ook na te gaan of alle fasen van het project voldoende duidelijk waren. Vonden ze dat er te veel sturing was of voelden ze zich soms aan hun lot overgelaten? Welke elementen vonden ze minder geslaagd en hadden ze liever anders gezien?

Naast de evaluatie van de organisatie van het project zelf is het ook boeiend om de leerlingen zichzelf te laten beoordelen. Wat hebben zij uit het project geleerd? Welke onderdelen vlotten goed, wat liep er fout en hoe zouden ze het de volgende keer aanpakken? Je kan ten slotte ook peilen naar hun houding tegenover erfgoed. Is die veranderd? Zijn ze bijvoorbeeld meer bereid om naar een museum te gaan? Zien ze het belang van het behoud van een monument of van tradities in? Vonden ze het project nuttig, spannend en motiverend genoeg om nog zo'n erfgoeddag of -week te organiseren?

Natuurlijk zal je als leraar ook de leerlingen zelf moeten evalueren. In die evaluatie houd je rekening met de groei die de leerling heeft doorgemaakt tijdens het gehele project. Niet alleen het resultaat is dus van belang. In hoeverre heeft de leerling zelfstandig gewerkt? Welke vaardigheden heeft hij verder ontwikkeld? Heeft hij zelf over zijn aanpak nagedacht en fouten bijgestuurd?

Behalve aan de leerlingen is het ook leerrijk om aan je collega's feedback te vragen. Wat vonden zij van de organisatie en van hun rol in het project? Welke aspecten kunnen volgens hen verbeterd worden en wat is voor herhaling vatbaar? Hoe verliep de samenwerking met de collega's en de directie? Hoe verliep het coachen van de leerlingen? Waren ze in staat zelfstandig te werken of moest er flink (bij)gestuurd worden? Welke tips hebben zij voor een nieuw project?

Het is heel verleidelijk om in een dergelijk evaluatiemoment enkel op de logistieke aspecten van het project te focussen. Maar het is minstens even belangrijk om jezelf de vraag te stellen: "En nu?" Waar leiden al deze initiatieven en inspanningen naar toe? Een erfgoedproject lijkt in dat opzicht eerder op een spiraal dan op een cirkel die rond is bij het einde van het project. Een spiraal is een geschikte metafoor om de ontwikkeling van kennis en van vaardigheden aan te duiden. Op welke aspecten van het erfgoed wil je in een volgend project voortbouwen? Ben je bepaalde elementen tegengekomen die je nog verder wil uitspitten?

Na afloop van het project dank je de partner(s) en contactpersonen voor de tijd en de energie die ze in het gebeuren hebben geïnvesteerd, en bezorg je hen een exemplaar van het eindresultaat: een kopie van het schilderij, een exemplaar van het krantenartikel dat de leerlingen hebben geschreven, een video-opname van het toneelstuk dat ze hebben opgevoerd... Bij die gelegenheid kan je vragen voorleggen om na te gaan hoe de betrokken partner zijn bijdrage aan het project heeft ervaren. Is hij tevreden over de voorbereiding en de informatie die de school vooraf heeft bezorgd? Hoe verliep de samenwerking met de verantwoordelijke leerkrachten? Welke aspecten zorgden voor verwarring of zelfs irritatie en zouden in de toekomst beter geregeld moeten worden? Hoe verliep het contact met de leerlingen? Hebben zij vragen gesteld en actief meegewerkt? Welke indruk heeft de partner van de leerlingen? Kon hij hun niveau goed inschatten? Ten slotte kan je polsen of de partner in de toekomst nog aan een dergelijk project wil meewerken en welke thema's hij graag behandeld zou zien. De resultaten van al deze enquêtes kan je in een eindrapport bundelen waarin je zowel de positieve als de negatieve punten samenbrengt. Dit rapport kan als basis dienen bij de organisatie van een volgend project.

4.3 Besluit

Een erfgoedproject biedt een leraar een ideale gelegenheid om zijn leefomgeving, leerlingen en collega's op een andere manier te leren kennen. Het vraagt behoorlijk wat organisatie, maar je merkt snel dat het voor jou en je leerlingen ook heel wat oplevert. Niet alleen het enthousiasme van de deelnemers werkt stimulerend, maar ook de concrete doelen die je met dergelijke projecten kan bereiken zijn zeer de moeite waard. Je draagt niet alleen vakinhoudelijke kennis over, maar leerlingen oefenen ook een groot aantal vaardigheden in: onderzoeks- en presentatievaardigheden, sociale vaardigheden...

Bovendien is het verfrissend om met de leerlingen niet als overdrager van kennis om te gaan, maar als een stimulerende coach die hen intensief begeleidt. Je krijgt zo een heel andere kant van de leerlingen te zien. Omdat de leerkracht van de toekomst steeds meer een coach zal zijn, is een dergelijk project een goede oefening en helpt het je professionaliteit ontwikkelen...

De organisatie van een erfgoedproject vormt ook een ideale aanleiding om met collega's samen te werken en van gedachten te wisselen. Zo'n project dwingt je om je eigen vakinhoud anders te bekijken: voor de realisatie van vakinhoudelijke doelstellingen moet je immers je eigen vak in het erfgoed kunnen herkennen en is het vakoverstijgende aspect van groot belang. Dat vergt soms veel creativiteit, maar het levert daarnaast (daardoor?) heel wat nieuwe ideeën op, ook voor de 'gewone' lessen. Je hoeft trouwens niet altijd een heel project op te starten om erfgoed in de lessen te gebruiken. Net omdat erfgoed zoveel (verborgen) kanten heeft, kan je het ook integreren als lesbegin, uitgangspunt voor een debat, illustratie bij je vakinhoud... Kortom: hoe meer je met erfgoed aan de slag gaat, hoe meer je merkt dat het verleden nog behoorlijk actueel kan zijn!

ERFGOEDPROJECT-PLANNER

Dit instrument is ontwikkeld om leerkrachten te helpen bij het organiseren van een erfgoedproject. Maar het kan gemakkelijk worden aangepast zodat het instrument ook bruikbaar is voor leerlingen uit hogere klassen die autonoom aan een eigen project willen werken.

STAPPEN	BESCHRIJVING	SUGGESTIE	CHECKLIST	JA	NEE
1. HET IDEE	<p>Als je een eerste idee hebt in verband met het project, geef het dan een voorlopige titel en maak een korte samenvatting. Als dat lukt, is het idee helder genoeg om over te gaan naar stap 2.</p> 	<p>Beschrijf je idee beknopt en vergewis je ervan dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het voortspruit uit je ervaring • het meer is dan een gegidste rondleiding • er een band is met het leven vandaag en morgen • leerlingen er een actieve rol in spelen • het fundamenteel rekening houdt met de cultuur en de context van de leerlingen <p>Specificeer</p> <ul style="list-style-type: none"> • wie je bij het project wil betrekken (een klas in haar geheel, leerlingen van diverse klassen of niveaus...) • wanneer je het project wil uitvoeren (tijdens de schooluren, in een deel van het jaar, tijdens vakanties, in een uur/week/maand/jaar, gespreid over enkele jaren...) 	Het project spruit voort uit mijn ervaring	☐	☐
			Het proces is erg belangrijk	☐	☐
			Erfgoed maakt in dit project deel uit van een 'open' verleden dat banden heeft met vandaag en morgen	☐	☐
			In dit project spelen leerlingen een actieve rol	☐	☐
			Het project houdt fundamenteel rekening met de cultuur en de context van de leerlingen	☐	☐
			De niveaus en/of klassen waarmee ik wil werken zijn goed afgebakend	☐	☐
Het tijdschema van het project is vastgelegd	☐	☐			
2. HET TEAMWERK OP SCHOOL	<p>In deze fase spreek je met je collega's over je idee. Doel is dat er een vakoverstijgende strategie wordt uitgewerkt.</p>	<p>Een cultureel-erfgoedproject is geen <i>one teacher show!</i></p> <p>Communiceer over je idee met je collega's. Vorm een team. Leg vast hoeveel en welke leerkrachten bij het project betrokken worden en wat hun rol is.</p>	Het project berust op teamwerk	☐	☐
			Het project is vakoverstijgend.	☐	☐
3. NAAR EEN PEDAGOGISCH PROJECT	<p>Werk met het team een vakoverstijgende strategie uit. Doel is dat er pedagogische doelstellingen worden gehaald en dat de vaardigheden van de leerlingen worden versterkt. Dat alles binnen het kader van hun curricula.</p>	<p>Een goed project lijkt enigszins op een trein: Station van vertrek welke vaardigheden zijn bij het project betrokken?</p> <p>Reisweg wat is de relatie met de curricula?</p> <p>Waarom wordt er gereisd? de link met onze hedendaagse</p>	De nodige vaardigheden voor het project zijn goed omschreven	☐	☐
			Het project is geworteld in de curricula	☐	☐
			Het project heeft banden met de cultuur van vandaag	☐	☐

STAPPEN	BESCHRIJVING	SUGGESTIE	CHECKLIST	JA	NEE
		<p>cultuur (vermenging van culturen, interculturaliteit), burgerschap, culturele contexten en pedagogische doelstellingen, zoals:</p> <ul style="list-style-type: none"> • leren (nieuwe vaardigheden, woorden, de vaardigheid om verbanden te leggen...) • begrijpen (nieuwe standpunten, de noodzaak om cultureel erfgoed te bewaren en beschermen...) • inzicht verwerven (bredere gezichtspunten, de inhoud van het werken in de cultureel-erfgoedsector, de inhoud van het begrip 'burgerschap'...) • nieuwe houdingen (de school als interdisciplinaire omgeving, de vakoverstijgende benadering...) <p>De brandstof: PEDAGOGISCHE INSTRUMENTEN ICT, schrijven (documenten, verhalen, rapporten, toneelstukjes), spelen (theater, muziek), het gebruik van bestaande kennis, interviewtechnieken, het opzoeken en verwerken van informatie...</p> <p>Station van aankomst HET EINDPRODUCT (cd-rom, poster, boekje, een voorstelling, een tentoonstelling) Evaluatie voor, tijdens en na</p>	Het project is verbonden met de notie 'burgerschap'	☐	☐
			Het project reikt ruimere gezichtspunten aan (cultureel, Europees)	☐	☐
			De pedagogische doelstellingen zijn helder omschreven	☐	☐
			Het pedagogische instrumentarium ligt vast	☐	☐
			De eindproducten liggen vast	☐	☐
			De evaluatie-instrumenten zijn bepaald	☐	☐
4. DE SETTING	Bepaal in welke setting de pedagogische doelstellingen kunnen worden gehaald	<p>In een goed erfgoedproject beleven de leerlingen een 'echte' ontmoeting met erfgoed. Dat betekent meer dan 'er even een blik op werpen' of dan contact met erfgoed-in-abstracto.</p> <p>Er moet dan ook een omgeving worden gekozen buiten de school (soms kan het ook in de school) waar het project plaats zal vinden (museum, bibliotheek, archieven, monumenten, landschap...)</p>	Het project houdt in dat er concreet erfgoed bij wordt betrokken	☐	☐

STAPPEN	BESCHRIJVING	SUGGESTIE	CHECKLIST	JA	NEE
5. PARTNERS	<p>Bepaal met welke erfgoedinstellingen en partners je het project wil gaan uitvoeren.</p> <p>Neem contact op met de educatieve diensten van de erfgoedinstelling en ga na wat ze kunnen doen voor jouw specifieke project.</p>	<p>Het is zaak om na de afbakening van het project en zijn setting er een of meer erfgoedinstellingen bij te betrekken. Dit biedt kansen om de medewerkers uit te breiden en eventueel om leraren een extra opleiding aan te bieden.</p> <p>Erfgoedsites en museumcollecties bestaan uiteraard niet alleen voor scholen en met educatieve doeleinden. Daarom moet je nagaan wat de beste manier is om jouw pedagogische doelstellingen en de mogelijkheden van de instelling en haar staf met elkaar te verbinden: wat zijn de kansen en de beperkingen?</p>	Er zijn erfgoedinstellingen bij het project betrokken	☐	☐
			Leraren krijgen een opleiding met het oog op het project	☐	☐
			Er is samenwerking mogelijk met de educatieve dienst(en) voor het hele project	☐	☐
			De pedagogische ondersteuning door de erfgoedinstellingen geldt slechts voor een deel van het project	☐	☐
6. HET UITGEWERKTE PROJECT	Werk de definitieve versie van het project uit	<p>Verzamel alle documentatie uit de voorgaande stappen in een gedetailleerd uitgewerkt project. Leg ook de voorwaarden vast van de overeenkomst met de erfgoedinstelling(en) en andere partners: tijdschema, personeel, budgetten...</p> <p>Het schema van de vaste elementen kan er als volgt uitzien: titel en ondertitel, erfgoedsite, onderwerp, duur (gemiddeld), leeftijd, beschrijving van het project, de fasen van het project, de missie (waarom is dit project belangrijk en wat zijn de algemene doelstellingen), welke leerdoelstellingen worden beoogd en welke plaats bekleden die in het curriculum als geheel, welke vaardigheden vereist en bevordert het project, het eindproduct.</p> <p>Omschrijf de betrokken erfgoedinstellingen en de educatieve diensten/instellingen (beschrijving, contactgegevens, namen van de betrokkenen).</p>	De finale versie van het project bevat tevens alle stappen die daaraan voorafgaan	☐	☐
			Er is met de diverse instellingen een akkoord afgesloten	☐	☐
					

STAPPEN	BESCHRIJVING	SUGGESTIE	CHECKLIST	JA	NEE
7. EVALUATIE	Evalueer je project met het oog op eventuele verbeteringen bij een toekomstig project	Perfectie is niet van deze wereld... Na het project moet er worden teruggekeken: wat waren de sterke en de zwakke punten? Welke kansen werden te baat genomen en welke gemist?	Het project zet me aan om aan een nieuw project te beginnen	☐	☐
			Het project lijkt overdraagbaar naar andere situaties en plaatsen	☐	☐
			Het project is een goed voorbeeld van samenwerking tussen erfgoedinstellingen en scholen	☐	☐
			Het project is een goed voorbeeld van interdisciplinariteit	☐	☐
			Behalve het eindproduct waar het project eventueel toe leidde, was ook het proces van groot belang	☐	☐
			Het project was een echte ervaring	☐	☐
			Er was een stevige band met de curricula	☐	☐
			De leerlingen waren echte 'medespelers', niet alleen passieve toeschouwers	☐	☐
De leerdoelstellingen werden gehaald	☐	☐			

